

Literatuur als vlag

Hendrik Conscience en de choreografie van de massa

Marnix Beyen, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

De algemene opinie wil dat Conscience tot de eerste generatie filologen en letterkundigen behoort, voor wie de Vlaamse Beweging zich beperkte tot het culturele domein. Met zijn roman *De Leeuw van Vlaenderen* (1838) loopt hij echter vooruit op de fase waarbij die beweging zich omvormde tot een politieke democratische massabeweging. Conscience creëerde voor Vlaanderen de symbolische voorwaarden die, naast de door Hroch geformuleerde sociale voorwaarden, fundamenteel zijn voor het welslagen van een nationalistische massabeweging. De basiselementen van dit symbolisch universum zijn van verschillende aard, zowel inhoudelijk, formeel, visueel, auditief als performatief. Conscience maakte literatuur tot vlag.

Abstract

Conscience is generally considered as a member of the literary and philological group in the first cultural phase of the national Flemish Movement. However, with his novel *The Lion of Flanders* (1838) he clearly anticipates the later phase of a political democratic mass movement. With this novel he created the symbolic preconditions which are fundamental, apart from the social preconditions as described by Hroch, for the success of nationalist movements. This article gives an analysis of the basic elements of this symbolic universe on different levels (content, form, audition, performance). Conscience made literature work as a flag.

E-mail

marnix.beyen@
uantwerpen.be

---

1. INLEIDING

‘Dit zangfeest zal ik nooit vergeten’. Zo luidde de titel van een opstel dat in juni 1943 werd geschreven door de tienjarige R. Roggeman.¹ In dat opstelletje

---

¹ Letterenhuis, Z 173 (dossier Vlaamsch Nationaal Zangverbond).

wordt niet alleen beschreven met hoeveel vuur tijdens het Vlaams-nationale Zangfeest allerhande liederen werden gezongen, maar ook hoe op een gegeven ogenblik vijf trommelaars en een vendelzwaaijer te voorschijn kwamen. Deze laatste ‘stak de vlag in de hoogte en daar vloog ze reeds flapperend heen en weer terwijl de trommelaars maar altijd voort trommelden’. Na de lezing ‘voor groote menschen’ door ‘professor De Vleeschauwer’ – bedoeld werd de filosoof Herman J. De Vleeschauwer, voorzitter van de Nederlandsche Cultuurraad – waren opnieuw trommelaars verschenen, met dansende jongens en meisjes achter hen aan. En toen kwam de apotheose: ‘Het laatste liedje “Mijn Vlaanderen heb ik hartelijk lief” zongen allen innig mede. Heel op ’t laatst werd, begroet met gestrekten arm, De Vlaamsche Leeuw gezongen. Ja waarlijk dit zangfeest zal ik nooit vergeten’.

Het opstelletje, dat in het Letterenhuis is beland, geeft aanschouwelijk weer hoe diep de impact van Hendrik Conscience op het Vlaams-nationalisme als massabeweging is geweest. De naam van de auteur werd weliswaar niet vermeld, maar hij was niettemin alomtegenwoordig in het multi-sensoriële spektakel dat werd beschreven. De vlag die in de hoogte werd gestoken, was zonder enige twijfel de zwart-gele leeuwenflag, die zonder Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen* (1838) misschien nooit meer zou hebben vertegenwoordigd dan het oude Graafschap Vlaanderen. Het lied dat helemaal op het einde met gestrekte arm werd gezongen, was op tekst van Hippoliet Van Peene (1847), maar die had zijn inspiratie ervoor ook minstens gedeeltelijk ontleend aan Conscience.² Postuum leek deze laatste dus de choreografie in handen te hebben van het symbolische universum dat deze radicale Vlaams-nationalisten voor zichzelf en voor Vlaanderen creëerden. Die symboliek droeg zowel bij tot de externe zichtbaarheid als tot de interne cohesie van deze politieke gemeenschap – en dus tot de geborgenheid die ze aan haar leden kon bieden. Daardoor kon deze gemeenschap het niveau van de militanten en partijkaders overstijgen en zich uitstrekken tot politiek niet-actieve burgers, zoals de kinderen die deel uitmaakten van de Vlaams-nationale subcultuur. Mede dankzij de aantrekkingskracht van het door Conscience geschapen universum ontwikkelde de Vlaams-nationale familie zich niet alleen in de publieke ruimte, maar evenzeer in de privé-sfeer.

Op zich is het al een uitzonderlijk gegeven dat een literaire creatie een dermate grote invloed kon uitoefenen op de verbeelding van een politieke beweging. Nog opmerkelijker is het echter dat deze invloed de grenzen van

---

² Verschaffel, 1998, p. 162-183, en meer bepaald p. 171-175.

de beweging ruimschoots overschreed. Het mentale universum van *De Leeuw van Vlaenderen* werd al vroeg het centrale referentiepunt in de Vlaamse *imagined community* die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde.³ Zowat alle politieke actoren die om de gunst van deze gemeenschap dongen – zelfs diegenen die expliciet afstand namen van de Vlaamse Beweging – deden er geleidelijk aan een beroep op.⁴ Dat de leeuw tijdens de Tweede Wereldoorlog een collaboratiesymbool werd, kon dit proces niet tegenhouden. Het zwaaien van de leeuwenvlag en het zingen van De Vlaamse Leeuw is sinds de jaren 1960 weliswaar naar een kleine romantisch-flamingantische marge verdreven en wordt meer dan vroeger spottend op de korrel genomen door linkse intellectuelen en kunstenaars.⁵ Toch werd de leeuw haast vanzelfsprekend de centrale figuur in de officiële symboliek die de Vlaamse deelstaat voor zichzelf uitwerkte toen de federalisering zich vanaf de vroege jaren 1970 doorzette. Wat VNV-leider Hendrik Elias op het 11 juli-feest van 1944 (ruim een maand na D-Day) verklaarde, is door de Duitse nederlaag dus niet naar de prullenmand verwezen, maar heeft integendeel nog aan realiteit gewonnen:

Ons volk, in zijn honderdjarigen strijd voor zelfbehoud in en tegen den Belgischen staat, veroverde de symbolen van een eigen nationaal leven:

- een nationale vlag
- een nationaal lied
- een nationalen hoogdag

Met een onfeilbaar instinkt, ingegeven door de visie van een groot dichter, werd 11 juli 1302 herdacht als het grootste wapenfeit uit onze geschiedenis.⁶

2. ZONDER LEEUWENROMANTIEK GEEN VLAANDEREN?

De kracht en persistentie van de leeuwsymboliek kunnen bij de historicus de verleiding doen ontstaan om ‘tegenfeitelijke’ vragen te stellen: wat zou er gebeurd zijn indien Conscience in 1836 om één of andere reden niet naar het

---

³ Zie in dat verband Nörtemann, 2002.

⁴ Zie in dat verband onder meer Tollebeek, 1996 en Tollebeek & Verschaffel, 2002.

⁵ Zie daarover onder meer mijn ‘Kleine geschiedenis van schoon verraad’ (Beyen, 2013).

⁶ *Proklamatie van dr. H.J. Elias, leider van het V.N.V. ter gelegenheid van de Guldensporenherdenking, 11 juli 1944*. Brussel: SOMA, BB, B/2 91.

Brusselse salon zou zijn gegaan en dus niet onder de indruk zou zijn geraakt van Nicaise De Keyzers grote doek over de Guldensporenslag én dus *De Leeuw van Vlaenderen* niet had geschreven? Het aantal antwoorden op deze vraag is per definitie eindeloos, maar kan worden teruggebracht tot een drietal categorieën. Een eerste mogelijkheid zou geweest zijn dat het motief van de guldensporenslag – dat Conscience zelf uiteraard niet had uitgevonden⁷ – door een andere auteur of kunstenaar zou zijn uitgewerkt tot een even meeslepend flamingantisch epos. In dat geval zouden er slechts verwaarloosbare verschillen hebben bestaan tussen de reële en de alternatieve geschiedenis.

Een tweede mogelijkheid zou geweest zijn dat andere symbolen en historische ijkpunten op de voorgrond zouden zijn getreden in het flamingantische mentale universum. De Vlaamse feestdag zou dan op een andere dag dan 11 juli gevierd worden, er zou een andere hymne worden gezongen, voetbalwedstrijden zouden niet in Guldensporen-, Jan Breydel- of Groeningestadions worden gehouden, politieke en culturele verenigingen zouden zich niet ‘Scilt en Vriend’ of ‘De Klauwaerts’ hebben genoemd, en op het briefpapier van de Vlaamse administratie zou geen gestileerde leeuw voorkomen. Tegenstanders van het Vlaams-nationalisme hadden ook niet de draak kunnen steken met de leeuwenromantiek – en op die manier kunnen meewerken aan de verbeelding van de gemeenschap ‘Vlaanderen’. Er zou geen Pieter De Coninckplein in Antwerpen zijn geweest, en progressieve intellectuelen hadden dus niet kunnen pleiten voor de omvorming ervan in het Herman De Coninckplein.⁸ De alternatieven voor deze guldensporenromantiek zouden in dat geval misschien wel in andere delen van Consciences oeuvre zijn gevonden. Op de Vlaamse vlag zou een blauwvoet geprikt kunnen hebben – zoals rechts-radicalen tijdens het interbellum hebben geprobeerd – en de feestdag zou kunnen gevierd zijn op 12 oktober, de dag waarop in 1798 de Brigands in opstand waren gekomen tegen het Franse revolutionaire bewind. Of de figuur van Tijn Uilenspiegel, die in de Vlaams-nationale cultuur een prominente rol heeft vervuld, zou een meer officiële heldenstatus hebben verworven. In al deze gevallen zou de Vlaamse Beweging (en de Vlaamse natie) andere *formele* kenmerken hebben gekend, maar zouden de inhoud en de impact ervan dezelfde zijn geweest.

---

⁷ Over de beeldvorming van de Guldensporenslag vóór Conscience, zie onder meer Lambert, 2000.

⁸ Zie daarover onder meer ‘De Wever: “De Coninckplein hernoemen is het meest idiote voorstel in jaren’ in *De Standaard*, 3 december 2012; Tom Lanoye, ‘Het Bollekes De Coninckplein, dan?’, *De Standaard*, 4 december 2012.

Er is echter ook een derde, radicaler antwoord op dezelfde tegenfeitelijke vraag mogelijk. Het is namelijk denkbaar dat de Vlaamse Beweging zonder de mobiliserende kracht van de leeuwenromantiek nooit zou zijn uitgegroeid tot een politieke massabeweging – en dat Vlaanderen zich bijgevolg niet zou hebben ontwikkeld tot een autonome natie. De intellectuelen en kunstenaars die vorm gaven aan die vroege beweging zouden zich misschien hebben tevreden gesteld met de erkenning van – en steun aan – het Nederlands als cultuurtaal door de Belgische staat, en dus niet verder hebben geijverd voor de volledige vernederlandsing van het centrale bestuur, het gerecht, het leger en het hoger onderwijs. Op al die vlakken zouden zij verder het Frans hebben gehanteerd, terwijl zij het Nederlands – of het Vlaams – zouden hebben voorbehouden voor binnenhuisgebruik, lokaal bestuur, lager onderwijs, literatuur en folklore. Er zou een situatie tot stand zijn gekomen die vergelijkbaar was met die in de Elzas, Friesland of Wallonië: de benadrukking van de regionale eigenheid zou niet hebben geleid tot dezelfde centrifugale tendensen die België in de twintigste eeuw fundamenteel onder druk hebben gezet. Hertaald naar de terminologie van de Tsjechische historicus en politieke wetenschapper Miroslav Hroch zou dit heten dat zonder Consciences guldensporen- en leeuwenromantiek de Vlaamse beweging nooit de stap van de ‘culturele’ fase A naar de ‘politieke’ fase B had kunnen zetten, en dus ook nooit de basis had kunnen leggen voor de *fully fledged nation* die Hroch (1985) pas in fase C ziet ontstaan. Intussen zou de guldensporenromantiek gebleven kunnen zijn wat zij tijdens een groot deel van de negentiende eeuw was: een dragende mythe van het Belgische patriottisme.

Vanzelfsprekend kan de validiteit van dergelijke ‘tegenfeitelijke’ redeneringen nooit worden bewezen en druisen dergelijke redeneringen zelfs in tegen de deontologie van historici. Toch kunnen zij de aandacht richten op de impact van culturele fenomenen – de literatuur, de symboliek – op sociale en politieke evoluties. Indien Hroch vooral op zoek ging naar de ‘sociale voorwaarden’ van de nationalistische bewegingen in negentiende-eeuws Europa, dan kan de vraag worden gesteld of zij niet minstens *ook* aan culturele voorwaarden dienden te voldoen om zich te kunnen ontwikkelen. Recent nog heeft Joep Leerssen in die richting gewezen, door te benadrukken dat Conscience zijn lezerspubliek omvormde tot een ‘mnemonische gemeenschap’ – een gemeenschap dus waarvan het collectieve geheugen zich aan dezelfde ankerpunten vasthechtte.⁹ De vraag of Conscience hier beter in slaagde dan tijdgenoten, stelde hij echter niet.

---

⁹ Leerssen, 2013, meer bepaald p. 124.

3. DE UNICITEIT VAN CONSCIENCE

Om de impact van Consciences leeuwen- en Guldensporenromantiek op de ontwikkeling van nationalisme en natievorming in Vlaanderen te meten is de internationale vergelijking ongetwijfeld een betere methode dan de *counter-factual history*. Dat er tijdens de romantiek in heel Europa een intense synergie bestond tussen literatuur en nationalisme, is een bekend gegeven.¹⁰ Literatoren bezongen en verbeeldden de natie en werden op hun beurt als nationale helden geëerd.

Toch lijkt de impact van geen enkele andere auteur op ‘zijn’ nationale beweging zo groot als die van Conscience op de Vlaamse Beweging. Op zich is dat een opmerkelijke vaststelling, aangezien Conscience zich zelf nooit tot een Vlaamse nationalist heeft ontwikkeld, maar de erkenning van het Nederlands steeds is blijven verdedigen als een versterking van het Belgische vaderland. Evenmin is hij jong overleden als martelaar van de Vlaamse zaak, maar als een ambtenaar op rust van de Belgische staat. In dat opzicht verschilde hij sterk van nationalistische literatoren in andere delen van Europa, zoals de Hongaar Sandór Petőfi of de Sloveen France Prešeren. Zij waren geen romanschrijvers, maar dichters die hun poëzie expliciet als wapen gebruikten in een nationalistische strijd. Hun gedichten en liederen waren bedoeld om hun volk – of wat zij mee hielpen construeren tot hun volk – te verdedigen tegen de conservatieve elite van een rijk dat uit het *ancien régime* stamde. Al zeer vroeg werden zij dan ook in de autonome naties die zich mede onder hun impuls ontwikkelden geëerd als nationale helden. In de negentiende eeuw werden standbeelden voor hen opgericht, hun gedichten vormden de basis voor nationale hymnen en in Slovenië is 23 augustus – de dag waarop Prešeren overleed – zelfs een nationale feestdag. Behoudens hun tot nationale hymnen gecanoniseerde gedichten is hun werk echter grotendeels in de vergetelheid geraakt.¹¹

Bij Conscience deed en doet zich een gedeeltelijk tegengestelde situatie voor. Ook hij werd al tijdens zijn leven met grote luister gevierd, maar dit was tegelijk als eerbiedwaardige Belgische patriot en als een voorvechter van de Vlaamse emancipatie.¹² In 1912, bij de herdenking van de honderdste verjaardag van zijn geboorte, waren beide componenten nog steeds aanwezig, al werd

---

¹⁰ Zie in dat verband onder meer Leerssen, 2006a, Leerssen 2006b en Thiesse, 1999.

¹¹ Zie over Petőfi, Prešeren en andere ‘nationale dichters’ in Oost-Europa Neubauer, 2004.

¹² Zie onder meer Verschaffel, 2003b, meer bepaald p. 45-47.

deze gebeurtenis toen sterker ingepalmd door een zich radicaliserend Vlaams-nationalisme.¹³ Tot een ondubbelzinnige Vlaams-nationale verering van de *persoon* Conscience zou het echter nooit komen. Daarvoor was hij te gematigd geweest in zijn politieke engagement, en bovendien werd zijn prozawerk al snel afgedaan als oubollig (Verschaffel, 2001). Radicale Vlaams-nationalisten van katholieken huize vertoonden een grotere sympathie voor Albrecht Rodenbach, die een meer militante en zelfs anti-Belgische houding had aangenomen, en wiens biografie met enige goede wil bovendien als die van een tragische held kan worden gelezen. Aan liberale zijde – maar vanaf het interbellum ook in katholieke kringen – kon dan weer de verzuchting worden opgevangen dat Charles de Coster met zijn *Légende d'Ulenspiegel* een meer toepasselijk Vlaams-nationaal epos had geschreven (Beyen, 1998a, p. 89). Het enige nadeel was dat het in de taal van de ervijand Frankrijk was geschreven.

Deze ambivalente houding tegenover de auteur Conscience heeft niet kunnen beletten dat reminiscenties aan zijn oeuvre alomtegenwoordig zijn geworden in alle onderdelen van de cultuur in Vlaanderen. Niet de geboorte- of sterfdag van Conscience vormt de aanleiding voor jaarlijkse feestelijkheden, wel de slag die hij beschreven heeft in zijn nationale epos. Over het hele land zijn meer referenties – in de vorm van standbeelden, straatnamen en organisaties – naar Breydel, De Coninck en de Gulden Sporen te vinden dan naar de auteur die hen heeft vereeuwigd.¹⁴ Vermoedelijk heeft zelfs geen enkel literair oeuvre een diepere impact gehad op een nationale beweging dan dat van Conscience. Uiteraard zijn ook in andere landen door literatoren uitgevonden of bewerkte motieven gebruikt om de natie te verbeelden. De mythische verhalen over Cuchulain, bijvoorbeeld, zijn mede dankzij W.B. Yeats een herkenbaar thema geworden in het Ierse nationalisme;¹⁵ met Peer Gynt creëerde Hendrik Ibsen een figuur waarmee het Noorse nationalisme zich kon associëren, en op een eerder ongerijmde manier werd ook Cervantes' Don Quijote vanaf de late negentiende eeuw ingekapseld in de Spaanse nationalistische verbeelding.¹⁶ Qua impact op de nationale identiteitsvorming benadert Elias Lönnrots *Kalevala* misschien nog het meest die van Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen*. Maar net als dat voor Peer Gynt of Cuchulain het geval was, lijkt de *Kalevala*

---

¹³ Zie onder meer De Ridder, 2009, p. 32-43.

¹⁴ Over monumenten ter ere van de Guldensporenslag en zijn helden, zie onder meer Verschaffel, 2003a, meer bepaald p. 35-39.

¹⁵ Zie onder meer Foster, 1998.

¹⁶ Zie daarover onder meer ook Beyen, 2002.

toch vooral invloed te hebben uitgeoefend op andere auteurs en kunstenaars, die beelden, symfonieën en opera's creëerden op basis van de door Lönnrot opgetekende verhalen. Dezelfde mobiliserende kracht als Breydel en De Coninck, de Leeuw van Vlaanderen, de Klauwaerts en de goedendag hebben zij nooit gehad – laat staan dat zij ooit op dezelfde manier geïnstitutionaliseerd zouden zijn als officiële symbolen van nieuwe natiestaten.

Op het eerste gezicht lijkt deze Europese vergelijking te pleiten tegen de derde, meest radicale 'tegenfeitelijke' redenering die hierboven is opgebouwd. Hoewel de impact van de literatuur op de nationale beweging groter was in Vlaanderen dan elders, is Vlaanderen er niet in geslaagd uit te groeien tot een volledig onafhankelijke natiestaat. De invloed van de literatuur op de natievorming mag met andere woorden niet worden overschat. Toch mogen ook dergelijke conclusies niet te snel worden getrokken. Het succes van nationale bewegingen kan immers niet eenvoudigweg worden afgewogen aan de vraag of zij al dan niet tot een onafhankelijke natiestaat hebben geleid. Daarvoor dient ook de beginsituatie in rekening te worden gebracht. Het eigene aan de Vlaamse natievorming is immers dat ze zich niet ontwikkeld heeft vanuit een perifere en/of gemarginaliseerde regio van een groter rijk (zoals dat onder meer in Ierland en Finland, en in mindere mate ook in Hongarije het geval was), maar vanuit een bevolkingsgroep die demografisch minstens de helft uitmaakte van een liberale en relatief democratisch geordende staat. Meer zelfs, binnen die staat bekleedden elites uit Vlaanderen vanaf het einde van de negentiende eeuw onmiskenbaar de dominante politieke posities. En toch ontwikkelde de Vlaamse Beweging zich er uiterekend in die periode haast onstuitbaar tot een buitenparlementaire massabeweging die steeds meer autonomie voor een steeds meer Nederlandstalig Vlaanderen opeiste en waarvan de radicale vleugel zich tegen de Belgische staat keerde. Om die dynamiek te verklaren kan men ongetwijfeld niet om de mobiliserende kracht van het door Conscience gecreëerde symbolische universum heen. Die mobiliserende kracht zelf blijft dan ook om een verklaring vragen.

4. DE KRACHT VAN EEN LITERAIR MOTIEF

Indien een liberale en relatief democratische staatsordening op het eerste gezicht een weinig vruchtbare voedingsbodem lijkt voor het ontstaan van een centrifugaal nationalisme, dan bood ze wel een uiterst geschikt kader waarbinnen symbolen een grote mobiliserende kracht konden verwerven. Voor de

verspreiding van die symbolen waren immers behalve een vrije pers ook krachtige massabewegingen noodzakelijk, en die konden allebei slechts gedijen in staten die niet alleen liberaal waren ingericht, maar die ook democratische ambities hadden. Deze massabewegingen ontwikkelden zich precies vanuit de spanning die werd aanvoeld tussen enerzijds het abstracte ideaal van de volkssoevereiniteit en anderzijds de politieke praktijk waarin die soevereiniteit slechts zeer onvolkomen werd gerealiseerd. De reële politieke macht berustte immers grotendeels bij een relatief kleine, traditionele of nieuwe, elite die haar hegemonie onder meer via het cijnskiesrecht bestendigde. De politiek en economisch gemarginaliseerde groepen beschikten zelf niet over het nodige sociale of culturele kapitaal om deze toestand te wijzigen. Dat tekort dienden ze te compenseren door de macht van het getal uit te buiten, maar ook door *symbolisch* kapitaal op te bouwen. Uitgerekend daarom waren organisatie en symboliek belangrijk.¹⁷

Bij de constructie van die symboliek maakten deze massabewegingen gebruik van vormen die door nationale elites zelf waren uitgewerkt om de politiek onmondige burgers aan zich te binden: vlaggen, hymnen, feestdagen, een mobiliserend narratief over het nationale verleden, enzovoort. Zij gaven aan deze vormen echter nieuwe invullingen, en konden zich daarbij niet zelden laten inspireren door internationale symbolen. Zo opteerde de socialistische beweging na de Commune van Parijs voor het rood als mobiliserende kleur, voor de Internationale als hymne en vanaf het laatste decennium van de negentiende eeuw voor 1 mei als jaarlijks weerkerende feestdag. Maar ook massabewegingen aan contrarevolutionaire zijde schaarden zich rond een transnationaal herkenbare symboliek. Voor ultramontaanse katholieken waren dat onder meer het geel-wit van het pausdom en de beeldvorming rond de pauselijke zoeaven.

Ook het populistische nationalisme dat zich vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelde, kan worden beschouwd als een dergelijke tegenbeweging op internationale schaal. Overal ontpopten deze nationalistische bewegingen zich als verdedigers van het 'echte volk' tegen de elites die zich weliswaar beriepen op het volk maar eigenlijk vooral hun eigen belangen dienden. Maar hoe grensoverschrijdend dit fenomeen ook was, deze bewegingen konden uit de aard der zaak niet op een internationaal erkende symboliek terugvallen. Zij wilden immers de uniciteit van het eigen volk aantonen en

---

¹⁷ Zie in dat verband onder meer Mosse, 1975.

dus harde grenzen aanbrengen tussen dat eigen volk en de andere volkeren. Daarvoor waren strikt nationale *markers of identity* noodzakelijk. Als zij echte massabewegingen wilden worden, dan dienden deze populistisch-nationalistische groeperingen een symboliek te creëren die uniek was voor de eigen natie.

Daarbij konden zich twee mogelijkheden voordoen. In het geval dat de nationalistische tegenbeweging dezelfde natie beweerde te belichamen als de nationale elites, ontstond er een opbod rond grotendeels *dezelfde* symbolen, zij het met andere accenten. In Frankrijk bijvoorbeeld herinterpreteerden anti-republikeinse nationalistenvan het rood-wit-blauw van de Franse republiek tot de kleuren van de Franse *patrie*. Ook een figuur als Jeanne d'Arc werd ingekapseld in zowel het officiële, republikeinse nationalisme als in zijn monarchale of fascistische tegenhanger.¹⁸ In Nederland eigenden geleidelijk zowel liberale als anti-parlementaire nationalistenvan de oorspronkelijk dynastieke kleur oranje toe als de kleur van de natie.¹⁹ Wanneer de nationale tegenbeweging echter een *andere* natie trachtte te promoten dan de officiële, diende zij ook een radicaal verschillende tegensymboliek te creëren. Via de ontwikkeling van een eigen collectief geheugen en van de symbolen die daarbij hoorden, dienden zij duidelijk te maken dat zij onmogelijk konden thuishoren in het staatsverband waarin zij 'toevallig' waren ondergebracht. Die gebeurde onder meer in Ierland en in de meeste Oost-Europese vormen van nationalisme.

Specifiek aan de Vlaamse Beweging is dat zij in geen van beide categorieën thuishoorde. Zij vertegenwoordigde aanvankelijk geen alternatieve natie, maar presenteerde zich als het hart van de Belgische natie zelf – nl. dat deel dat België van de Franse natie deed onderscheiden.²⁰ Daarom ook diende zij geen nieuw symbolisch universum te creëren, maar kon zij dat van de Frans-talige Belgische elites overnemen en verder verrijken. In die 'officiële' Belgische beeldvorming was de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen overigens tot het centrum van de historische beeldvorming gemaakt. De middeleeuwse vrijheidsstrijd van de Vlaamse steden – met de Guldensporenslag als het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld – werd gezien als de voorbode van de Belgische onafhankelijkheid en het constitutionele regime dat eruit was gevolgd.²¹ De Vlaamse Beweging kon dit *master narrative*

---

¹⁸ Zie onder meer Krumeich, 1989.

¹⁹ Zie daarover Beyen, 2009.

²⁰ Zie hierover onder meer Draye, 2009.

²¹ Zie onder meer Tollebeek, 1998.

eenvoudigweg overnemen, aanvankelijk om de rechten van Vlaanderen binnen België op te eisen, in een latere fase om zich tegen België te keren. Zij moest geen eigen *counter memory* creëren, maar kon het Belgische commemoratieve universum tegen de Belgische staat zelf richten.

Het succes van Consciences guldensporenromantiek had dus gedeeltelijk te maken met feit dat die al op voorhand met prestige en herkenbaarheid was omkleed door nationale elites. Maar hoe komt het dan dat dit prestige zich zo gemakkelijk – in een proces dat ik elders parricidaal heb genoemd (Beyen, 2012) – heeft laten ondergraven ten voordele van een Vlaams-nationale concurrent? Een belangrijke reden is ongetwijfeld dat deze symboliek al snel werd overgenomen door een groep die Conscience niet in de eerste plaats op het oog had gehad: de katholieken op het Vlaamse platteland en in de Vlaamse steden, die de verfransing als een bedreiging van hun traditionele waarden beschouwden. Zij maakten de Vlaamse leeuw, die eerst vooral door liberale flaminganten was omarmd, tot een symbool van de katholieke partij in Vlaanderen. Die toestand werd treffend aangeklaagd in Julius De Geysters ‘Geuzenlied’, waaruit meteen blijkt dat ook de liberalen niet van plan waren de leeuwensymboliek zomaar los te laten:

Zij brullen: ‘Leeuw van Vlaanderen!’
En huilen tegen ons
Zij die de Leeuw doen kruipen
Doen kruipen voor Bourbons
O Breydel en De Coninck,
Gent, Brugge van weleer
Heeft Vlaanderen dan geen kerels
Hebt gij geen Klauwaerts meer?
Op Geuzen, wreekt uw vaadren
Zwaait gij de Leeuwenvaan!
Wee wee de landverraadren,
Wanneer hun uur zal slaan!

Uitgerekend in dit wederzijdse opbod rond de ‘ware’ leeuwensymboliek toonde zich de kracht ervan. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zouden zelfs de socialisten in Vlaanderen naast de Internationale ook de Vlaamse Leeuw zingen en zichzelf als de ware, democratische erfgenamen van de Klauwaerts profileren.²² De Guldensporenvieringen van 1902 kenden behalve

---

²² Zie bijvoorbeeld Van Ginderachter, 2005.

een ‘bovenpartijdige’ flamingantische dan ook een liberale, een katholieke en een socialistische variant.²³ In de loop van de twintigste eeuw zou de Gulden-sporenromantiek nog steeds het sterkst worden gecultiveerd aan katholieke en Vlaams-nationalistische zijde, maar liberalen, socialisten en zelfs communisten bleven nooit helemaal achterwege.²⁴

De dynamiek van dit opbod wijst erop dat het succes van de Gulden-sporenromantiek niet uitsluitend op externe factoren was gebaseerd. Ook de kracht van het boek zelf moet – los van ieder oordeel over de *litteraire* kwaliteiten ervan – in rekening worden gebracht. Ook al werd *De Leeuw van Vlaenderen* in de jaren 1830 geschreven, toch bleek de roman zich verrassend goed te lenen tot de inschakeling in een democratische massapolitiek op het einde van de negentiende eeuw. Daarbij bleek niet in de eerste plaats het soms hoogdravende romantische taalgebruik van belang – dat zou zich immers na verloop van tijd *tegen* de reputatie van het boek gaan keren – maar wel een aantal cruciale narratieve elementen in het boek. Ten eerste was er het gegeven dat de voornaamste actie van het boek zich afspeelde op een concrete, historisch traceerbare datum. Om hun symbolisch kapitaal te verhogen hadden massabewegingen precies nood aan dergelijke data, die zij jaarlijks opnieuw onder de aandacht konden brengen van een groot publiek. Naast dit temporele aanknopingspunt verschafte de roman de Vlaamse beweging ook geografische herinneringsplaatsen in de vorm van de stad Brugge, maar vooral de Groeningekouter.²⁵ Het belang van dergelijke *lieux de mémoire* in de ontwikkeling van natiestaten en nationalistische bewegingen is de laatste jaren uittreurend benadrukt in de historische literatuur.

Maar daar bleef het niet bij. *De Leeuw van Vlaenderen* appelleerde ook aan verschillende zintuigen tegelijk en beantwoordde daarmee aan de concrete ‘choreografische’ noden van politieke massamanifestaties, die zich juist door multi-sensoriële manifestaties in de kijker trachtten te werken. In auditief opzicht waren daarbij de verschillende in het boek vervatte leuzen – ‘wat wals is vals is!’, ‘schild en vriend!’ – van belang, omdat zij konden worden gescandeerd tijdens massamanifestaties. Met de goedendag werd bovendien een tactiel en performatief aanknopingspunt aangereikt. Het zwaaien van de goedendag kon op die manier een flamingantisch gebaar worden. Of zoals

---

²³ Zie o.m. Tollebeek, 1996 en Tollebeek & Verschaffel, 2002.

²⁴ Over het gebruik van de Vlaamse leeuw in Vlaamse communistische kringen tijdens de jaren 1930, zie onder meer Gotovitch & Van Doorslaer, 1998, en meer bepaald p. 264-269.

²⁵ Over de ontwikkeling van de Groeningekouter tot *lieu de mémoire*, zie Stynen, 2005.

August Vermeyleen (1896) spottend optekende in zijn ‘Kritiek der Vlaamsche Beweging’ uit 1900: ‘de flamingant moet altijd een goedendag in den hoek zijner schapraai bewaren, voor de groote landdag-redevoeringen’. Ook de beschreven strijd zelf had een sterk performatief karakter, dat tot imitatie in het heden leek te nopen. De beroemde scène uit Ernest Claes’ *De Witte*, waar de jonge hoofdfiguur na de toevallige vondst en lectuur van *De Leeuw van Vlaenderen* de strijd begint na te spelen, is daar een weliswaar fictieve, maar ook uit het leven gegrepen illustratie van. In katholieke jeugdbewegingen zoals de VVKJSJ en de Patronaten waren guldensporenspele vooral in de jaren 1930 een geliefkoosde activiteit.²⁶

Misschien de meest originele, en ongetwijfeld de meest invloedrijke verhaal-technische vondst van Conscience was de personificatie van de heraldiek. Nog vóór de nationalistische massabewegingen hun naties achter vlaggen begonnen te mobiliseren – Eric Hobsbawm (1987, p. 142-164) titelde zijn hoofdstuk over het nationalisme in *The Age of Empire* niet toevallig ‘Waving Flags’ – verscheen dit boek waarin de vlag zelf tot een verlossende actor van het verhaal werd gemaakt. Op die manier werd de mobiliserende kracht van de vlag gecombineerd met en versterkt door die van het verhaal zelf. Flaminganten die met de vlag zwaaiden, vertelden tegelijkertijd een verhaal over Vlaanderens verleden. Dat Robrecht van Bethune, de verpersoonlijking van de Leeuw van Vlaenderen, in het verdere verloop van de Vlaamse Beweging geen symbolische rol van betekenis meer speelde, was van ondergeschikt belang. Wat telde, was de *agency* die Conscience aan een heraldisch symbool had toegeschreven. De kracht die daarvan uitging, werd vermoedelijk al snel begrepen door Hippoliet van Peene, die de tekst van ‘De Vlaamse Leeuw’ schreef. Voor hem was de klauwende leeuw niet langer de adellijke Robrecht van Bethune, maar een metafoor voor het gehele Vlaamse volk.

Dat Robrecht van Bethune niet uitgroeide tot de echte held van Conscience’s boek – en dus van de Vlaamse Beweging – wijst overigens meteen op een ander narratief aspect waarmee Conscience de weg bereidde voor de massabewegingen van de toekomst. Anders dan veel van zijn romantische tijdgenoten – zijn grote voorbeeld Walter Scott op kop – creëerde Conscience niet in hoofdzaak adellijke, maar wel democratische helden. Bovendien combineerde hij daarbij op een bijzondere manier individueel en collectief

---

²⁶ Zie daarover Beyen, 2001, meer bepaald p. 47-48.

heldendom.²⁷ Dit kwam op een treffende manier tot uitdrukking in *De Leeuw van Vlaenderen*, waar de ambachtslui Jan Breydel en Pieter De Coninck naar voren treden als drijvende krachten achter de strijd maar uiteindelijk slechts een belichaming vormen van de collectieve helden van het boek, de Klauwaarts (die op hun beurt een *pars pro toto* zijn van het hele Vlaamse volk). Voor de impact van de roman op de Vlaamse Beweging was die combinatie van doorslaggevend belang, aangezien zij tegelijk monumentalisering en identificatie mogelijk maakte. Beelden van Breydel en De Coninck konden op sokkels worden geplaatst of tot hoofdfiguren van jeugdboeken en stripalbums worden gemaakt, maar elke Vlaamsgezinde kon zich tegelijkertijd als Klauwaart voorstellen die de symbolische goedendag hanteerde tegen iedereen die zijn of haar rechten met voeten trad.

De mobiliserende potentie van die democratische helden werd nog versterkt door Conscience's latere werk, waarin hij telkens weer nieuwe collectieve helden liet aanrukken. Zo konden Vlaamsgezinden zich *tegelijk* met de Klauwaarts, de Kerels en de Brigands vereenzelvigen, en behalve Breydel en De Coninck ook onder meer Jacob van Artevelde als historische leider vereren. Wanneer dit symbolische repertorium te zeer in katholieke handen dreigde terecht te komen, reageerden de liberalen met de toevoeging van een nieuwe collectieve held, die in het oeuvre van Conscience geen prominente – en een eerder problematische²⁸ – rol had gespeeld: de Geuzen. Deze zestiende-eeuwse rebellen moesten de plaats innemen van de Kerels en de Brigands, die vooral onder invloed van de Blauwvoeterij het katholieke, landelijke Vlaanderen waren gaan belichamen. Zoals eerder al aangegeven namen de negentiende-eeuwse liberalen echter nooit afstand van de guldensporenromantiek. Liberale voormannen als Emmanuel Hiel en Julius Vuylsteke profileerden zich niet zonder meer als geuzen, maar als 'Klauwaart en Geus'.

Dankzij het werk van de Franstalige Brusselaar Charles De Coster kregen trouwens ook de Geuzen een individuele belichaming in de gedaante van de traditionele grappenmaker Tijl Uilenspiegel. Aangezien deze laatste niet in een specifieke historische periode thuishoorde, ging hij geleidelijk fungeren als een bindmiddel voor het hele symbolische universum van de Vlaamse

---

²⁷ Dat die combinatie ook al aanwezig was in zijn debuutroman *In 't wonderjaer*, wordt beklemtoond door Piet Couttenier, 1984.

²⁸ Met name door de opmerkelijke wijzigingen tussen de eerste en de tweede editie van *In 't Wonderjaer* (resp. 1837 en 1843). Zie ook Couttenier, 1984.

Beweging.²⁹ Vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog konden ook katholieke flaminganten zich, via de figuur Uilenspiegel, met de Geuzen identificeren. In mindere mate verloren ook vrijzinnige Vlaams-nationalisten hun terughoudendheid tegenover de Brigands en de Kerels. De radicale Vlaams-nationalisten van het interbellum konden zich manifesteren als Kerel, Klauwaart, Brigand en Geus tegelijkertijd – en zij konden de strijd van de IJzerjongens als een nieuw stadium van deze eeuwenlange strijd voorstellen. Maar hoezeer dit transhistorische universum ook uitdijde, en hoezeer ook de Uilenspiegel-figuur er het bindende element van werd, toch bleef de guldensporenromantiek er het voornaamste herkenningsteken van. Andere elementen van deze symboliek werden maar *Vlaams* omdat zij verbonden werden met het guldensporen-universum. Dat was vooral het geval voor de Uilenspiegel-figuur. Binnen de Vlaams-nationale beeldvorming kreeg hij een leeuwenschild op zijn borst of een goedendag in zijn hand – of werd hij op een andere manier samen afgebeeld met deze reminiscenties aan de wereld van Conscience.³⁰

Behalve aan de ‘choreografische noden’ van een politieke massabeweging voldeed *De leeuw van Vlaenderen* daarmee ook aan een specifiekere nationalistische behoefte. De roman vormde immers de basis van een symbolisch universum dat enerzijds een transhistorisch karakter had, maar anderzijds een duidelijke situering in de historische tijd toeliet. Dat beantwoordde aan het uitgangspunt van het moderne nationalisme, dat de natie als een eeuwige entiteit voorstelde die zich diende te bevestigen in een strijd tegen contingente belemmeringen.³¹ Aanhangers van het nationalisme konden zich gesterkt voelen door de gedachte deel uit te maken van een eeuwige natie en anderzijds zin geven aan hun politieke acties door zich in te schrijven in een noodzakelijke strijd voor de ontplooiing van diezelfde natie.

5. CONCLUSIE

Hendrik Conscience wordt doorgaans gerekend tot de generatie binnen de Vlaamse Beweging van zogenaamde ‘taalminnaren’ of ‘cultuurflaminganten’, filologen en letterkundigen die zich zogenaamd van de sociale en politieke strijd afzijdig hielden. De biografie van de auteur, die zich telkens weer

---

²⁹ Zie daarover Beyen, 1998a, p. 123-139.

³⁰ Verschillende voorbeelden daarvan in Beyen, 1998a.

³¹ Zie daarover Beyen, 1998b.

weigerde te laten inkapselen in een politieke beweging, lijkt deze interpretatie te bevestigen. Zijn oeuvre daarentegen bleek al vooruit te lopen op de fase waarin deze beweging zich omvormde tot een democratische massabeweging. Meer bepaald creëerde hij al vanaf *De leeuw van Vlaenderen* een multi-dimensioneel symbolisch repertorium dat zowel de verhaalstructuur als de vorm aanreikte waarmee een nationalistische massabeweging zichzelf in een groeiende publieke sfeer kon manifesteren en legitimeren. Daarmee maakte Consience een vlag niet zomaar tot voorwerp van literatuur, hij maakte literatuur ook zelf tot vlag: een standaard waarrond een hele beweging en later een hele natie zich mobiliseerde, waarin het verhaal van dat hele volk leek samen te vallen, en waaraan men te allen prijzen trouw diende te zijn – zelfs indien men zijn werk zelf niet gelezen had of niet kon waarderen.

Of zonder Consiences *Leeuw van Vlaenderen* de Vlaamse Beweging minder succesrijk zou zijn geweest, blijft ook na deze bijdrage een open vraag; dat zal ze ook altijd blijven. Niettemin heeft de auteur als geen ander de symbolische voorwaarden gecreëerd die, naast de door Miroslav Hroch geformuleerde sociale voorwaarden, fundamenteel zijn voor het slagen van een nationalistische beweging. Hij heeft niet alleen cruciale inhoudelijke elementen aangereikt om zijn lezers tot een ‘mnemonische gemeenschap’ te kneden, maar ook formele, visuele, auditieve en performatieve instrumenten om die gemeenschap steeds verder uit te breiden. In die zin heeft de literatuur ongetwijfeld een grotere (en vooral minder controleerbare) invloed gehad dan Consience zelf zou hebben gewild.

Literatuurlijst

- Beyen, M.** (1998a). *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijl Uilenspiegel*. Antwerpen-Baarn: Houtekiet.
- Beyen, M.** (1998b). “‘Spijts de geschiedenis...’”. Het discours over het nationale verleden in een aantal ‘historische belijdenissen’, verschenen in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog’. In Aron, P., De Geest, D. & Martin, D. (red.). *Hun kleine oorlog. De invloed van de tweede wereldoorlog op het literaire leven in België*. Leuven: Peeters: 155-197.
- Beyen, M.** (2001). ‘Op wacht bij het erf. Jeugdbewegingen en historisch besef in Vlaanderen, 1920-1965’. *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 8: 31-68.
- Beyen, M.** (2002). ‘Het vaderland in hoogsteigen persoon. Literaire figuren in de nationale herdenkingscultuur van de late negentiende en vroege twintigste eeuw’. *De Negentiende Eeuw*, 26: 81-96.

- Beyen, M.** (2009). 'Kleur van eenheid en verdeeldheid: oranje'. In Tollebeek, J. & Te Velde, H., *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel: 180-187.
- Beyen, M.** (2012). 'A parricidal memory: Flanders' memorial universe as product and producer of Belgian history'. *Memory Studies*, 5: 32-44.
- Beyen, M.** (2013). 'Kleine geschiedenis van schoon verraad'. *rekto: verso*, 57: 79-83.
- Couttenier, P.** (1984). 'Het dubbel debuut van Conscience'. In Porteman, K. (red.), *Uut goeder jonsten. Studies aangeboden aan Prof. Dr. L. Roose naar aanleiding van zijn emeritaat*. Leuven/Amersfoort: Acco: 143-148.
- De Ridder, M.** (2009). *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren, 1912-1933*. Onuitgegeven proefschrift. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Draye, G.** (2009). *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen, 1830-1914*. Nijmegen: Vantilt.
- Foster, R.** (1998). 'Storylines: narratives and nationality in nineteenth-century Ireland'. In Cubitt, G. (red.), *Imagining Nations*. Manchester: Manchester University Press: 38-56.
- Gildea, R.** (1996). *The Past in French History*. New Haven: Yale University Press.
- Gotovitch, J. & Van Doorslaer, R.** (1998). 'Les communistes et la question nationale, 1921-1945'. *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 3: 257-276.
- Hobsbawm, E.** (1987). *The Age of Empire, 1875-1914*. Londen: Weidenfield and Nicolson.
- Hroch, M.** (1985). *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krumeich, G.** (1989). *Jeanne d'Arc in der Geschichte. Historiographie- Politik – Kultur*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- Lambert V.** (2000). 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1328): de natievormende functionaliteit van historio- grafische mythen'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis van de Nederlanden*, 115: 365-391.
- Leerssen, J.** (2006a). *Nationaal denken in Europa: een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, J.** (2006b). *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland. 1806-1890*. Nijmegen: Vantilt.
- Leerssen, J.** (2013). "'Retro-fitting the past". Literary historicism between the Golden Spurs and Waterloo'. In Dunthorne, H. & Wintle, M. (red.), *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Britain and the Low Countries*. Leiden: Brill: 113-132.
- Mosse, G.** (1975). *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich*. New York: Howard Fertig.

- Neubauer, J.** (red.) (2004). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Vol. 4: Types and Stereotypes. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins.
- Nörtemann, G.** (2002). *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert*. Berlin: Lajos.
- Stynen, A.** (2005). *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo.
- Thiesse, A.-M.** (1999). *La création des identités nationales. Europe, 18e-20e siècles*. Paris: Seuil.
- Tollebeek, J.** (1996). 'De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd'. In Morelli, A. (red.), *De grote mythen van de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem: Epo: 191-202.
- Tollebeek, J.** (1998). 'Historical Representation and the Nation-State in Romantic Belgium'. *Journal of the History of Ideas*, 57: 329-353.
- Tollebeek J. & Verschaffel, T.** (2002), 'Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool'. In Trio, P., Heirbaut D. & Van den Auweele, D. (red.), *Omtrent 1302*. Leuven: Universitaire Pers Leuven: 183-205.
- Van Ginderachter, M.** (2005). *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOI*. Tiel: Lannoo.
- Vermeylen, A.** (1896). 'Kritiek der Vlaamsche Beweging'. *Van Nu en Straks*, Nieuwe Reeks, 1/1: 1-34.
- Verschaffel, T.** (1998). 'De Brabançonne en De Vlaamse Leeuw'. In Grijp, L. (red.), *Nationale hymnen: het Wilhelmus en zijn bureu*. Nijmegen/Amsterdam: SUN, 1998: 162-183.
- Verschaffel, T.** (2001). 'De kwade faam van Conscience'. *Ons erfdeel*, 44: 553-568.
- Verschaffel, T.** (2003a). 'Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren'. In Seberechts, F.(red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse Beweging*. Tiel-Gent: Lannoo: 25-44.
- Verschaffel, T.** (2003b). 'Eigen helden. Monumenten voor Vlaamsgezinden'. In Seberechts, F.(red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse Beweging*. Tiel-Gent: Lannoo: 45-76.